

Presència femenina a la gestió dels negocis artesans barcelonins: 1823-1860*

per Juanjo Romero

RESUM:

Aquest article pretén fer una primera aproximació al tema de l'administració femenina als petits negocis de caràcter menestral al període de crisi d'aquest model de producció, de 1814 a 1860, quan els menestrals barcelonins van veure's dins una conjuntura sense precedents a la qual havien d'adaptar-se si no volien desaparèixer. En aquest context de transformació el paper de les dones va adquirir una importància insospitada. Encara que poc coneguda i numèricament reduïda, la gestió femenina va integrar-se dins les estratègies de supervivència artesana. No obstant això, els models de gestió femenins van ser diferents en cadascun dels oficis i estrats socioeconòmics menestrals. En general, s'aprecia que als oficis de l'alimentació, pertanyents al sector de béns de consum, les dones mantingueren i fins i tot milloraren la seva posició econòmica i la dels seus hereus. A l'altre gran sector productor de béns de consum, la confecció, les dones van provar diverses estratègies de naturalesa molt diferent, no sempre amb èxit. En canvi, als sectors dedicats als béns intermedis, com el del metall o la fusta, l'administració femenina va tendir a

ABSTRACT:

This article is a first attempt at looking into women's management of small artisan businesses during the crisis of this type of production, between 1814 and 1860, when the craftsmen of Barcelona had to adapt to an entirely new situation or else disappear. In this changing context, the role of women took on an unprecedented importance. Though still poorly known and certainly not very widespread, management by women came to play a part in artisans' survival strategies. It took, however, different forms according to the craft or the socio-economic layer within the artisan sector. On the whole, in the food trades women preserved or even improved the family fortunes, while in the clothing trades, within the same consumer-goods sector, women tried a great variety of strategies, not always successfully. On the other hand, in the intermediate-goods sector, in the wood and the metal trades, women in management tended to move away from direct production, though not necessarily from the trade, and sometimes to diversify into non-productive investment.

* Aquesta investigació forma part del Plan Nacional I+D+I dins el programa *Acción estratégica sobre fomento de igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres* del Ministeri de Treball (2004-2007). «Situación y contribución de las mujeres a la vida económica en la formación de las sociedades industriales. Una perspectiva comparativa».

allunyar-se de la producció directa, bé que no sempre de l'ofici, i de vegades a diversificar-se cap a inversions no productives.

PARAULES CLAU:

Barcelona, segle XIX, artesans, gestió femenina, béns de consum, béns intermedis.

KEY WORDS:

Barcelona, nineteenth century, crafts-persons, women's management, consumer goods, intermediate goods.

Aquest article està dedicat a posar en evidència les especificitats de la presència femenina al capdavant dels tallers menestrals barcelonins just en el període de transició entre el gremialisme i la societat liberal. Durant aquesta transició, d'enorme transcendència per als negocis artesans tradicionals de la ciutat de Barcelona, les dones van tenir un *rôle* destacat, encara en aparença quantitativa reduït.

El paper femení fou fonamental en la transmissió dels petits negocis als descendents en un moment de canvis espectaculars a la ciutat. Evidentment, bona part d'aquestes dones eren vídues, és a dir, accediren a la gestió de manera aparentment «accidental». No obstant això, i malgrat el miratge de les fonts, algunes d'aquestes dones, com veurem, ja participaven de l'administració de les empreses familiars juntament amb els seus marits. També m'agradaria matisar el fet que l'estat civil al món menestral era un requisit tant per a dones com per a homes, encara que diferent; la major part de les dones que portaren un negoci eren vídues, així mateix, la major part dels homes rectors de tallers eren casats, és a dir, hi havia pocs solters al front de tallers artesans.

Malauradament, el nostre coneixement sobre la gestió femenina als tallers menestrals és també escàs. Les fonts de què fins ara disposem, la major part d'elles de tipus contributiu, resulten poc fiables quant a la variable gènere. Les diferents fonts fiscals ocultaven la gestió femenina dels tallers, sovint registrats sota el nom dels marits morts o dels fills *impúbbers*.¹ A més, i aquest és el gran problema, l'economia informal al marge dels llistats d'hisenda, de la formalització notarial i fora de tota regulació en aquest sector de la petita empresa urbana era, probablement, tant o més abundant que la formal i era justament en aquest tipus de negocis on les dones es movien amb major flexibilitat.

Per aquestes raons, la present recerca s'ha centrat fonamentalment en l'estudi i anàlisi d'un grapat de casos (els que ha estat possible localitzar a les fonts) de gestió de dones, sense renunciar, però, a un intent d'aproximació al seu volum dins del món menestral. El que sí ha estat possible observar és que les

1. M. VICENTE, «Mujeres artesanas en la Barcelona moderna», I. PÉREZ, M. VICENTE i A. IBERO, *Las mujeres en el Antiguo Régimen. Imagen y realidad*, Barcelona, Icaria, 1994, 69, 73; M. PENDAS, *Los gremios en Cataluña en el siglo XVIII. Las ordenanzas gremiales durante el reinado de Carlos III*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1995, 124; *Ordenanzas para el régimen y gobierno de los gremios de mancebos y maestros sastres de la ciudad de Barcelona*, 1788, 12.

menstrales, depenent del sector econòmic i de l'ofici on portaven a terme la seva activitat, van desenvolupar estratègies diferents i, en general, adaptades a la conjuntura i a les seves possibilitats i responsabilitats, encara que mancava un major nombre de casos per obtenir-ne conclusions definitives.

Les fonts documentals utilitzades, que com ja s'ha dit són enganyoses pel que fa a la presència femenina, han estat principalment de tipus contributiu, concretament les contribucions extraordinàries de guerra de 1823 i de 1838 i a més el Subsidi Industrial de 1860. Per a mitjan segle s'ha buidat l'extens llistat de negocis urbans publicat a la guia urbana de 1849.² La informació recollida en aquesta documentació ha servit, principalment, per quantificar mínimament i ubicar els negocis així com la seva continuïtat. Per tal d'aconseguir informació de caire més qualitatiu, potser la més interessant per a comprendre els models i possibilitats de l'administració de les dones, ha estat necessari recórrer als arxius notariaus, concretament a protocols dels notaris barcelonins. Amb tota aquesta documentació, fiscal i notarial, ha estat possible determinar uns mínims, quant al nombre de dones gestores a la vegada que uns patrons de gestió que permeten si més no una primera aproximació al tema.

Les particularitats del món artesà

Per tal de comprendre les característiques i naturalesa de la gestió femenina als negocis artesans haurem, ni que sigui breument, d'analitzar les transformacions del món menestral, particularment el barceloní. Resulta gairebé impossible conèixer l'abast i la importància de l'administració de les dones, més enllà dels números, sense fer esment dels canvis esdevinguts al si dels oficis.

El mot que millor defineix l'evolució de les arts menestrals durant el seu darrer segle d'existència és el de *patrimonialització*. És cert que les corporacions havien nascut durant l'edat mitjana, quan van sorgir les primeres ciutats, quan moltes altres institucions europees van prendre forma (la mateixa monarquia o els governs municipals, per exemple). El propòsit dels gremis, en aquest temps seminal, era el control de les relacions laborals, encara que en alguns casos n'hi havia de caire comercial.³ Llavors, les dones participaven d'aquestes noves institucions laborals fins al punt que hi havia corporacions d'ofici pròpiament femenines a ciutats com París.⁴ Barcelona no era una excepció i durant

2. M. SAURI i J. MATAS, *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo o sea Guía general de Barcelona*, Barcelona, Imp. Sauri, 1848.

3. S. C. OGILVIE, «Social institutions and proto-industrialization», S. C. OGILVIE, i M. CERMAN, *European Proto-Industrialization*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 31; i S. R. EPSTEIN, «Craft guilds, apprenticeship, and technological change in preindustrial Europe», *Journal of Economic History* 58(3), 1998, 685.

4. E. DIXON, «Craftwomen in the "Livre des Métiers"», *The Economic Journal* 5 (18), 1895, 20.

l'edat mitjana consta la inscripció de nenes a diferents oficis urbans principalment del tèxtil i de la petita venda al detall i ambulat.⁵

Arribada l'edat moderna, tot just coincidint amb l'ascens polític de les corporacions —els gremis barcelonins gaudien de representació al consistori de la ciutat des de la segona meitat del segle XV—,⁶ la presència formal de les dones començà a difuminar-se o, millor dit, a desaparèixer dels documents.⁷ Al segle XVII les persecucions contra les artesanes que treballaven de manera independent, com a productores autònomes, omplien els lligalls judicials o, com el cas de Barcelona, els registres del Consell de Cent.⁸ Aquesta persecució només es pot entendre recordant que llavors la política gremial no estava basada en l'endogàmia, o dit d'altra manera, les artesanes no pertanyien necessàriament a les famílies dels mestres.⁹ Paradoxalment, el món menestral era un món obert, tot el que hi entrava com a aprenent, arribava a fadrí i passava els exàmens de mestria, tenia expectatives d'establir-se com a productor lliure.¹⁰

Malgrat això, amb la irrupció del capital mercantil, la revolució «industrial» (*industrious revolution*)¹¹ i la creixent intervenció estatal, el model econòmic i social establert pels gremis a l'edat mitjana va començar a trontollar.¹² Efectivament, cap al 1750 el plàcid món creat per les corporacions d'ofici es veia amenaçat. El desenvolupament manufacturer que fins ara havia estat a les seves mans s'escapava del seu abast: comerciants, intermediaris i nous industrials aliens als gremis s'establien arreu, lluny del control de les associacions artesanes. D'altra banda, les noves polítiques endegades pels Borbons, que posaven l'accent, d'una part, sobre el desenvolupament comercial i, de l'altra, sobre la centralització institucional, restaven poder a les velles corporacions menestrals. Ja el 1769 un edicte tallava part dels privilegis i de l'autonomia gremial, establint les juntes de Comerç locals. En el cas de Barcelona, aquesta junta es faria càrrec de la resolució dels

5. P. BONNASSIE, *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*, Barcelona, CSIC, 1975, 107; C. BATLLE i T. M. VINYOLES, *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, Dalmau, 2002, 180.

6. M. TINTÓ, *Els gremis a la Barcelona medieval*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1978, 13.

7. VICENTE, «Mujeres artesanas en la Barcelona Moderna...», 62.

8. M. VICENTE, «El treball de les dones en els gremis de la Barcelona Moderna», *L'Avenç* 142, 1990, 38.

9. C. ROS, «Les estratègies familiars i la mobilitat social dels menestrals a Catalunya en els segles XVII-XIX. El cas de Mataró», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* XVI, Barcelona, 2005, 181. Aquesta autora, mitjançant l'anàlisi de la transmissió intergeneracional dels oficis, determina que, durant l'edat moderna, no hi havia polítiques endogàmiques al si dels oficis mataronins i que la reproducció de les arts succeïa al marge de les famílies mostrant-ne un model obert de reproducció dels negocis menestrals.

10. EPSTEIN, «Craft guilds...», 664, 668, 693.

11. J. DE VRIES, «Between purchasing power and the world of goods. Understanding the household economy in the early modern Europe», J. BREWER i R. PORTER, *Consumption and the World of Goods*, Londres, Routledge, 1994, 114.

12. P. KRIEDTE, *Feudalismo tardío y capital mercantil*, Barcelona, Crítica, 1986, 23.

conflictes industrials i comercials, retallant les competències de les corporacions artesanes, així com es responsabilitzà de les tasques de promoció econòmica.¹³ A partir d'aquest moment, les autoritats municipals de la ciutat comtal, a través del Consell de Cent, van desplegar accions de liberalització comercial i manufacture-ra clarament oposades a les pretensions dels gremis, moltes d'aquestes mesures liberals donaven suport a la gestió femenina als petits negocis industrials.¹⁴

La resposta artesana a aquesta nova situació no va trigar gaire. Des de mitjan segle XVIII fins a l'abolició definitiva de les corporacions, els artesans van capgirar les seves antigues pràctiques i estratègies per tal de fer front a les noves condicions tant econòmiques com polítiques; aquest és el període en què, d'acord amb Manuel Arranz, els artesans barcelonins van construir una nova identitat.¹⁵ Podríem resumir aquesta resposta en el concepte que donava començament a aquesta secció: la patrimonialització dels oficis. Val a dir que aquesta estratègia no va ser exclusiva dels menestrals de la ciutat comtal: la conversió dels oficis en una propietat transferible va produir-se a d'altres llocs d'Europa.¹⁶ D'aquesta manera, l'antic model de relacions gremials establert sobre la institució d'ofici, com s'ha dit abans, relativament obert, va transformar-se en un model basat de tipus endogàmic dependent de les relacions familiars i personals.¹⁷ És en aquest nou context on el paper de les dones, pertanyents als grups menestrals, adquirí una major rellevància que en el passat.

Ara bé, aquest no va ser l'únic factor que va actuar en favor de la major presència de dones a la gestió dels tallers artesans, cal considerar, així mateix, les especificitats de les unitats productives menestrals, o almenys de la major part d'elles. Efectivament, el taller, anomenat sovint pels mateixos menestrals *operatori*, era molt diferent de la moderna factoria o dels «coberts» coetanis, i no necessàriament per raons tècniques. Hi ha dos elements fonamentals que distingien el taller de la factoria: la manca d'una divisió tècnica i intensiva del treball, així com la convivència de l'espai productiu, distributiu i domèstic. Dins els tallers artesans, la divisió del treball de tipus intensiu era escassa, entre altres raons perquè acostumava a tractar-se d'unitats petites que ocupaven tres o quatre treballadors —almenys un d'ells un aprenent i un altre el mestre. A més, una estructura parcel·lada de la producció atemptava contra el mateix model menestral ja que impedia als operaris aprendre tots els processos productius. Més

13. PENDÀS, *Los gremios en Cataluña...*, 21.

14. M. VICENTE, «Darrere les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVIII», *Pedralbes. Revista de Història Modern* 13, 1993, 330-331; i VICENTE, «Mujeres artesanas en la Barcelona moderna...», 70, 83.

15. M. ARRANZ, *La menestralia barcelonesa al segle XVIII. Els gremis de la construcció*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat / Proa, 2001, 74.

16. J. RULE, «The property of skill in the period of manufacture», J. PATRICK (ed.), *The Historical Meaning of Work*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 111.

17. J. ROMERO, «Artisan women and management in nineteenth-century Barcelona», R. BEACHY, B. CRAIG i A. OWENS, A. (eds.), *Women, Business and Finance in Nineteenth-Century Europe. Rethinking Separate Spheres*, Oxford / Nova York, Berg, 2006, 86.

important que l'anterior, pel que fa a la participació femenina a les manufactures artesanes, era el fet que, amb l'excepció dels oficis on els tallers estaven separats de les llars dels mestres (els que requerien grans instal·lacions com els blanquers, o forns d'altres temperatures com els dels vidriers), la major part d'operaris eren, al mateix temps, les residències de les famílies artesanes, unes famílies que sovint allotjaven persones alienes al grup familiar, coresidents, habitualment aprenents. Encara avui dia, als carrers del Raval (Elisabets, Joaquín Costa o Tallers) o del Born, es poden observar aquest tipus d'habitatge artesà on dins de l'espai propi del taller hi ha un petit balcó interior que era l'espai de repòs que estava integrat dins el conjunt. Això significa que al món dels menestrals l'artifici de les esferes pública i privada era inexistent.¹⁸ Les implicacions d'aquesta no-divisió d'espais o esferes era molt clara: les dones que residien a les llars artesanes vivien amb els oficis i participaven sovint de les tasques productives. Aquest fet es veuria reforçat encara més quan els menestrals, com s'ha dit des de mitjan segle XVIII, accentuessin els vincles entre família i ofici, quan bona part de les dones que formaven la llar artesana fossin elles mateixes membres de grups de parentiu del mateix art. Aquest darrer punt pot constatar-se en la naturalitat amb què les vídues —ja es parlarà més endavant d'algunes d'elles— es feien càrrec dels obradors dels seus marits.

Finalment, per concloure aquest apartat dedicat a les característiques del món artesà a la vigília de la seva extinció legal, hauríem de fer esment d'un altre dels elements definitoris dels entorns menestrals durant el segle XIX: la diversificació de les activitats econòmiques de les famílies dels oficis. Tradicionalment s'ha definit els menestrals pel seu ofici, és a dir, vinculats exclusivament amb les manufactures que duïen a terme. No és que aquesta perspectiva sigui errònia, sinó que amb les grans transformacions sofertes durant el segle de l'absolutisme, les famílies artesanes van reforçar les polítiques de diversificació de les seves inversions. Els mestres barcelonins van gaudir, en general, del clima de creixement econòmic de la ciutat i dels seus negocis. Atesa la naturalesa antiacumulativa dels tallers menestrals, no perquè els artesans fossin reticents a la introducció de maquinària o noves tècniques, sinó pel fet que la reinversió a la mateixa activitat podia provocar l'aparició de rendiments decreixents, la major part dels beneficis obtinguts pels menestrals es dedicaven a activitats extraproductives, concretament a la compra de propietats urbanes i al petit préstec (i des de mitjan segle alguns pocs van invertir petites quantitats a les noves societats anònimes i asseguradores). Així en el període 1823-60, 527 artesans apareixen als registres municipals (contribucions i subsidi), com a propietaris d'immobles a la ciutat i 1.333 com a prestamistes, període en el qual el volum de mestres amb taller propi va oscil·lar entre els 1.500 i 2.200 aproximadament.¹⁹ Aquest darrer

18. A. VICKERY, «Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history», *Historical Journal* 36, 1993, 393.

19. J. ROMERO, *La construcción de la cultura de oficio durante la industrialización. Barcelona, 1814-1860*, Barcelona, Icaria, 2005, 121-123.

comentari té una importància particular per entendre el tema de la participació femenina dels negocis artesans ja que, el fet que les dones no apareguin als registres impositius referits a les manufactures, no vol dir que haguessin abandonat els negocis familiars o, com a d'altres casos, quan les mateixes dones delegaven la gestió dels taller a d'altres mestres o als seus fills no significava que haguessin abdicat de la gestió del patrimoni familiar.

Els models de gestió femenina

Aquest apartat tracta d'apropar-nos al tema de la gestió femenina tant numèricament com sectorialment ja que, com s'ha dit abans, no tots els sectors menestrals es trobaven a la mateixa situació.²⁰ Per exemple, els oficis vinculats a la seda o a la confecció estaven sota una enorme pressió comercial que els va portar a una intensificació del treball que també comportava la ruptura d'espais (familiar i productiu). La varietat de nivell econòmic i d'activitat dels diferents artesans afectava profundament la modalitat de participació femenina als negocis: no era el mateix paper el desenvolupat per la vídua d'un sabater benestant que el d'un sabater pobre. Les estratègies desplegades per cadascuna d'aquestes dones semblen totalment diferents malgrat pertànyer al mateix ofici. Per aquestes raons no es poden analitzar amb el mateix prisma la posició de les dones en tots els oficis urbans. D'altra part, s'intentarà oferir una aproximació proporcional de la presència femenina tot i que aquest és l'aspecte més complicat de determinar. Un altre dels fenòmens que no apareixen reflectits als registres impositius és el referit a la «gestió efectiva» dels negocis. És a dir, hi havia casos com el del taller de sabateria d'Antoni Mallart o la sastreria de Josep Molines on les tasques de direcció de la producció o de gestió, respectivament, eren dutes a terme per les seves esposes o filles,²¹ mentre que a les contribucions hi constaven sota el nom del marit o pare. Ara bé, aquestes fonts ens donen ni que sigui un mínim, és a dir, el límit quantitatiu més baix de l'activitat gestora de les dones a la ciutat la qual cosa no és un mal començament sempre que es tingui en consideració el que significa. Aquesta feblesa ha estat lleugerament corregida recopilant dades de les mateixes fonts gremials (desaparegudes cap al 1836) així com dels protocols notariais. Malgrat tot, les dades que es presentaran continuen lluny de la realitat.

Dit l'anterior el primer que es podria avançar és que el percentatge de dones dirigit tallers artesans es va moure, com a mitjana, entre els 4,5 de 1823 i el 8,7 de 1838, dades de dues contribucions extraordinàries de guerra. Com ja s'ha comentat aquestes dades correspondrien a mínims, corregits en tot dos casos amb la docu-

20. Per a percentatges per sectors en aquest període, vegeu, ROMERO, «Artisan women and management in nineteenth-century Barcelona...», 91.

21. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), F. J. Moreu 1860, II, f. 2, i M. Torras, 1860, f. 202 i seg.

mentació gremial. Parlant de nombres absoluts, s'han pogut aïllar 257, entre 1823 i 1860, dones amb noms i cognoms al front de negocis menestrals. Caldria afegir que, en certa mesura, és normal que el 1838 aparegui com un moment àlgid quant a la gestió femenina ja que correspon un moment de guerra civil quan bona part dels menestrals de la ciutat, en particular els menys afortunats, formaven part de la Milícia Nacional que combatia fora de la ciutat.

Un repàs més detallat, sector productiu per sector, mostraria algunes tendències clares: per exemple, la gestió femenina a la confecció de cordills que llavors també eren els que feien les espartenyas, a la fabricació de llançadores i pintes, i a l'elaboració d'espelmes (de cera o seu) va estar durant tot aquest període per sobre de la mitjana. Altres sectors on hi havia més gestores que la mitjana, depenent de l'any de mostra, eren els de la pell, l'alimentació i, el 1838, la confecció. En sentit contrari, és a dir, per sota de la mitjana es trobaven els sectors de la fusta i del metall.

Sembla, doncs, que la qüestió del sector productiu té la seva importància i, per aquesta raó els paràgrafs que continuen analitzen en detall la presència femenina en aquests sectors, oferint alguns exemples rellevants que ens apropin a la gestió d'aquestes dones. En primer lloc, es tractarà dels negocis vinculats als béns de consum, particularment les indústries artesanes de l'alimentació (forners i fideuers), així com de la confecció (roba i calçat). En segon lloc, es descriuran altres sectors com el de la fusta o el metall. Aquesta divisòria es basa en la diferent evolució d'aquests sectors, particularment pel que fa als artesans ja que durant el segle XIX les forces de la modernització els afectaren de manera diferent.

Les indústries de consum, alimentació i confecció van patir una major pressió comercial i productiva. A diferència de les manufactures de béns intermedis, com la fusta o el metall, els oficis vinculats amb la producció de béns finals van veure alterades les seves bases tradicionals de treball, particularment en el cas de la confecció. Pel que fa a l'alimentació podem dir que malgrat l'important increment de la població de la ciutat, principal mercat per a aquestes indústries, el nombre de forns de pa no va seguir el ritme de creixement demogràfic. El nombre d'aquests establiments entre 1823 i 1860 va créixer entorn al 15 per cent, molt per sota de la població. Ara bé, en canvi es pot observar una creixent proporció de treballadors als forns, és a dir, l'augment de mida de les unitats productives. Cal fer esment que, a diferència de la resta d'oficis d'origen gremial, la legislació que abolia les corporacions no va aplicar-se immediatament als productors de pa, la qual cosa va permetre la subsistència de models corporatius. És important recordar, també, que aquest tipus de negoci menestral necessitava més capital per iniciar les seves activitats a causa que requeria instal·lacions específiques com el forn. Aquestes característiques ajuden a entendre la presència de dones forneres justament en els nivells benestants de l'ofici, fenomen que no succeïa a d'altres arts de béns de consum. De fet els casos més interessants, com el de Marianna Bou, vídua de Rafael Bou, o el d'Isabel Puig, vídua de Cuyàs, corresponen a dones que van participar dels moviments monopolistes desenvolupats pels forners millor establerts de la ciutat a mitjan

segle.²² El mateix podria dir-se de la dona del mestre forner Albert Mangot, Maria, qui co-gestionava el forn familiar que des de 1845 va convertir-se en fàbrica de midó.²³ El 1849 Maria Mangot, ara vídua, portava tant el forn com la factoria de midó establerta en un altre carrer. Un cas similar és el del forner Pere Ravella que malgrat que era el titular del forn, aquest era gestionat per la seva dona Isabel Bertràn.²⁴ Val a dir que aquesta implicació de les dones a la producció del pa no era nova, és a dir, un efecte de la desregulació liberal, perquè durant el període gremial també es troben forneres al capdavant de negocis fins i tot fent contractes d'aprenentatge recollits als llibres gremials.²⁵ En qualsevol cas, la gestió d'aquestes artesanes no pot ser considerada com a conservadora ja que, com indiquen els exemples esmentats, varen participar de les iniciatives innovadores de l'elit dels forners. Fins i tot, en el cas d'alguna d'elles, l'emancipació dels seus fills, hereus en principi dels negocis familiars, no va suposar l'abandonament per part de la mare de les activitats productives.²⁶

El cas dels fideuers, un altre ofici gremial vinculat amb l'alimentació, mostra més clarament aquest dinamisme de la gestió de bona part de les dones artesanes. A diferència de la forneria, la fabricació de pasta va gaudir d'una expansió enorme. Entre el 1823 i el 1860 el nombre de negocis de fideuers va créixer un 80 per cent. Aquest increment no va estar directament relacionat amb l'expansió demogràfica sinó amb la de la indústria cotonera, millor dit, amb la creixent demanda de midó per a l'acabat de les peces, produït tradicionalment pels fideuers. Seguint l'estela de molts companys d'ofici, les dones dedicades a la fabricació de pasta, o com hem vist en el cas de Maria Mangot, fins i tot algunes forneres, van endinsar-se en un món nou com era el de la provisió de midó per les noves factories de la ciutat. Entre aquestes dones trobem Eulàlia Martí que el 1860 posseïa una fàbrica de midó al carrer Cendra, o la vídua de Jaume Prats que als anys 1830 heretà un obrador de fideuer que a finals dels anys 1840 ja constava com a fàbrica de midó. Potser el cas més interessant, i que ens proporciona una idea més clara dels mecanismes on podia arribar l'administració femenina va ser el de Maria Bordas, vídua del mestre fideuer Francesc Bordas, amb taller a la plaça Padró. A finals de la dècada de 1830, Maria va fer-se amb l'operadori de pasta familiar, després de la mort del seu marit. En aquell moment, i amb l'objectiu de controlar més directament el negoci, va associar-se amb el ric

22. AHPB, F. Maymó 1843, f. 113 i seg.

23. AHPB, J. Roca 1845, f. 37 i seg.

24. AHPB, P. Tresangels, 1855, f. 407 i seg.

25. Els llibres d'aprenents conservats es troben a l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona (AHMB) i són els següents: *Llibre d'aprenentes serrallers*, Fons Gremial Particular, 10/74; *Llibre d'aprenents sabaters*, Fons Gremial Particular 1/116 i 89/25; *Llibre d'aprenents paletes*, Fons Gremial Particular 38/28; *Llibre d'aprenents forners*, Fons Gremial Particular, 6/26.

26. AHPB, M. Lafont, 1845, f. 154 i seg. Es tracta del cas d'una vídua fornera que, malgrat l'emancipació productiva del seu fill, no renuncia a la gestió del forn rebut del seu marit. El fill estableix un nou forn, lluny del de la seva mare.

fideuer Ramon Carcereny (seria elector a les municipals del 1848) per tal d'obrir una botiga d'alimentació al carrer del Rec que facilités la venda dels productes del seu taller donant una major embranzida al negoci heretat. Hauríem d'afegir un darrer comentari sobre la gestió d'aquestes menestres esmentades i és que moltes d'elles, o els seus descendents, el 1860 tributaven a la categoria de *proprietàries d'immobles*, com van ser els casos de l'esmentada Maria Bordas, d'Esperança Valldepera, de la vídua Prat o de Catarina Tintorer, la qual cosa indica no només una administració eficient dels negocis productius sinó també una clara estratègia de diversificació, ja fossin béns heretats o comprats, de riscos molt pròpia del món menestral i molt ben adaptada als processos de transformació econòmica de la ciutat. Un reflexió final a l'entorn d'aquestes empresàries de l'alimentació, que en bona mesura les diferenciarà de les de la confecció, és que totes elles pertanyien, per ascendència o matrimoni, als oficis alimentaris, és a dir, coneixien perfectament el sector, a més, seguint els arguments de Maxine Berg les dones en aquest primer moment de modernització, en el qual la «cultura del mercat» i l'«economia moral» no estaven gaire allunyades, encara hi tenien capacitat de maniobra.²⁷

L'altre sector de béns de consum, el de la confecció, presenta un panorama molt més complex per dues raons fonamentals. Primer perquè comprenia tota una sèrie d'oficis de naturalesa i evolució diversa (sastres, barreters, sabaters, espartenyers) i, segon, perquè va ser el sector que va suportar una major pressió comercial i productiva. En primer terme, trobem les arts vinculades directament amb l'elaboració de roba, en mans de sastres i barreters que des del 1830 més o menys formaven un únic gremi. En aquestes manufactures, era on hi treballaven, dependentment o independentment, més dones, però també on les fonts manifesten una major feblesa. Per exemple, en el cas de les «modistes», aquestes no consten als registres tributaris fins al 1860 amb la qual cosa ha estat impossible fer cap tipus de comparació quantitativa amb anys precedents. A més, dins del subsector de la fabricació de roba i complements a mitjan segle va produir-se una explosió de productes (flors, plomes, ornaments de paper), sovint inspirats en les modes foranes, que van permetre l'ascensió de moltes dones alienes al món del oficis tradicionals de la ciutat cap a la gestió directa de negocis. Al mateix temps, productes tradicionals, com les puntes de coixí, van agafar una empenta inusitada sota el model del *domestic system* en el qual algunes dones es van fer amb el control de la producció.²⁸ És a dir, en el cas de la confecció ens trobem amb una infinitat de models que fan difícil cap síntesi; per aquesta raó, en aquest apartat només ens referirem al cas de les produccions que procedien del període gremial, la qual cosa facilitarà la detecció de continuïtats o ruptures.

27. M. BERG, *La era de las manufacturas, 1700-1820. Una nueva historia de la revolución industrial británica*, Barcelona, Crítica, 1987, 90.

28. A. SOLÀ, «Les puntaires del Baix Llobregat: primeres notes per a un estudi socioeconòmic», C. BORDERÍAS (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, 315-335.

En primer lloc, cal recordar que la confecció de roba havia estat controlada pels gremis de sastres i barreters, de vegades fusionats en un mateix gremi. Ja en temps gremials, a finals del segle XVIII i principis del XIX, les dones formaven part de les estructures productives, com a treballadores. Amb el desenvolupament manufacturer i urbà, les arts de la confecció van començar a implementar models d'intensificació del treball, recurrent particularment al treball a domicili, que van portar un munt de dones al sector.²⁹ A més, la fabricació d'articles de la confecció mostrava un model d'unitat productiva sorprenentment flexible, i no només quant a l'adaptació a la demanda, sinó en el sentit que al si del mateix negoci hi podia haver una pluralitat de produccions i activitats afins on la gestió femenina manifestava una millor adaptació. Un dels exemples més il·lustratius d'aquests nous models el trobem a «La Perfecta Planchadora», encara que no correspon al món artesà sinó més aviat al de les noves petites empreses. Es va crear el 1852, per fer l'acabat i adreçament de robes així com els seus ornaments, de la mà de dos negociants. El cap de la companyia era una dona que a més de contractar les noies que planxarien es dedicarien a fer flors i altres ornaments de paper.³⁰ Així, Maria Mercè Roca, esposa del sastre Miquel Cortils, el 1858 va promoure l'establiment d'una lleteria per tal de complementar els recursos obtinguts amb l'ofici familiar.³¹ Dins el món del sastres trobem, altre cop, el model d'administració femenina que algunes vídues reorienten els negocis heretats; així mestresses com Felicitat Verderan o la vídua del mestre Aparicio als anys 1840 transformaren les sastreries familiars en negocis més especialitzats, encara que dins del mateix sector (la primera va especialitzar-se en l'elaboració de camises, amb dos tallers distints, i la segona cap a la sabateria).

Un altre aspecte remarcable del sector de la confecció, dins els oficis tradicionals, era la cogestió dels negocis. Malgrat la mancança de registres, sabem de la importància de la participació de les esposes, en menor mesura les filles, en l'administració d'aquest tipus de tallers. En el cas de la sastreria de Joan Bertran era la seva esposa, Rosa Bartomeu, l'encarregada dels llibres de comptes mostrant clarament aquest model de coresponsabilitat als negocis.³² Més detallat és l'exemple del sabater Antoni Mallart, amb taller des de la dècada de 1820 fins a la del 1860. Com en el cas del sastre Bertran, la participació de la seva dona, Paula Dimas —filla de l'ofici— va ser fonamental per a l'èxit de la sabateria, una participació que el mateix Mallart va reconèixer i gratificar en una escriptura notarial on formalment feia sòcia la seva esposa del negoci.³³

29. M. VICENTE, «Les dones en els gremis de l'Edat Moderna a Barcelona (segles XVII-XVIII)», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* 10, 1990, 142; i «Darrera les estructures gremials: dones i institucions econòmiques a la Barcelona del XVII», *Revista d'Història de Barcelona* 13, 330. A principis de la dècada del 1830 la meitat dels treballadors barreters eren dones. AHMB, Fons Gremial Particular, llibre 7/7.

30. AHPB, M. Corominas 1852, I, f. 389 i seg.

31. AHPB, J. Jaumar 1858, f. 106 i seg.

32. AHPB, R. Torras Golorons 1846, f. 262 i seg.

33. AHPB, J. Andreu 1851, f. 392 i seg.

Per acabar amb el sector de la confecció m'agradaria dedicar unes ratlles a les espartenyeres, una de les arts tradicionals on el percentatge de dones era superior a la resta d'oficis (el 1823 representaven quasi el 10 per cent dels negocis de l'ofici, el 9,8 el 1838, el 8,3 el 1849 i el 7 per cent el 1860). Naturalment, la totalitat d'aquestes dones van exercir l'ofici quan eren vídues i, com és sabut, era una de les arts «pobres» de la ciutat. El cert és que tant el capital com les instal·lacions requerides per desenvolupar aquest ofici eren minsos, la qual cosa explicaria la facilitat amb la qual les esposes dels mestres podien continuar les activitats. Ara bé, el que fos un ofici modest no implicava que la gestió de les vídues estigués caracteritzada pel conservadorisme. És evident que practicant un art d'aquest tipus, les vídues no podien desplegar estratègies expansives o d'acumulació a gran escala (els esparters no apareixen entre els oficis amb més inversions extraproductives).³⁴ No obstant això, la major part d'aquestes vídues van centrar les seves polítiques en la promoció social dels seus fills, mitjançant l'aprenentatge d'oficis diferents dels familiars, amb més perspectives. Pot ser el cas més representatiu, per l'èxit aconseguit és el de l'espartenyera Rosa Vila, vídua del mestre Canet, i que des dels anys 1820 fins als 1860 va dirigir el mateix obrador, mentre enviava el seu fill, Marià Canet, al pròsper aprenentatge de l'ofici de fideuer. Marià arribaria a tenir, cap al 1860, la seva pròpia fàbrica de midó i a ser accionista del ferrocarril.

Malauradament, és molt difícil arribar a conèixer amb més profunditat el paper de les dones als negocis de la confecció, més enllà d'aquests casos, i no només per la manca de fonts o referències directes sinó per l'enorme grau d'«informalitat» d'aquest sector. Més enllà dels tallers pertanyents a les famílies menestrals tradicionals o d'empresàries innovadores que deixaren rastre de la seva activitat, les centenes de dones que portaren petits negocis de confecció o similars se'ns escapen, justament en un sector on som conscients que la iniciativa femenina va ser capdavantera. El que sembla clar és que les dones foren fonamentals en uns oficis necessitats de gran adaptabilitat durant aquest període i que les poques dades de què disposem posen en evidència el paper diversificador, i per tant adaptatiu, desplegat per l'administració femenina als negocis de la confecció.

Un cop vistos els oficis de l'alimentació i la confecció, on tradicionalment la presència femenina havia estat molt important, tractarem d'oficis habitualment considerats més qualificats on es considera que les dones tingueren una presència menor o nul·la. Em refereixo a les arts del metall i la fusta. Malgrat que totes dues es caracteritzaven per la qualificació i la diversitat, eren diferents. En primer terme, estaven compostes per oficis molt diversos. Dins el metall trobem els daguers, armers i courers, els ferrers de tall i els simples manyans, juntament amb els molt qualificats serrallers d'obra, serrallers maquinistes. Quelcom semblant passava a la fusta on també hi havia fusters maquinistes (els que feien màquines com telers seders) al costat de fusters d'obra, és a dir, els que es dedicaven a fer

34. ROMERO, *La construcción de la cultura...*, 123.

portes i finestres així com l'estructura de les cases. Les diferències també es detecten a la provisió de capital ja que els oficis del metall necessitaven instal·lacions més cares, sobretot pel fet que havien de disposar de forns, mentre que els fusters depenien fonamentalment de les seves eines. El que sí que hi havia en comú en tots dos sectors (i subsectors corresponents) era l'important creixement que van experimentar a mitjan segle XIX, un creixement induït no tant per la demanda derivada de l'augment de població com pel creixement econòmic que va fer dels constructors de tot tipus una peça imprescindible.

Tant al metall com a la fusta, l'administració femenina no va superar mai la mitjana dels oficis urbans (bé, excepte en el cas de la fabricació de pintes i llançadores per als telers). En el sector de la fusta, el moment en què consten més dones gestionant negocis relacionats amb la fusta, o els productes de fusta, va ser el 1849, representant un 6 per cent del total de negocis; en el del metall (considerant els vidriers també), la major presència femenina es detecta a la contribució del 1838, representant un 4,4 per cent dels obradors. La reduïda participació de dones en aquests oficis, per comparació a la resta d'arts menestrals, no té res a veure amb la qualificació, ja que com a filles i esposes d'homes d'aquests oficis, aquestes dones tenien els coneixements necessaris per a fer-se càrrec dels negocis. De fet, durant l'era gremial trobem alguna denúncia de les corporacions contra vídues d'artesans del metall que portaven directament els seus negocis sense el recurs, obligatori, a mestres del gremi.³⁵ Temps després de la destrucció dels gremis, encara trobem que les dones de l'ofici coneixien el sector i, per tant, estaven preparades per a fer-se càrrec dels negocis. El cas més destacat, per tractar-se d'una saga benestant del metall a la Barceloneta, va ser el d'Antònia Calopa i la seva sogra, vídua de Jaume Calopa, que van ser responsables de les ferreries familiars entre els anys 1820 i 1850. Un altre exemple d'aquesta perícia de les dones de l'ofici és el d'Estela Caravent que el 1858 formalitzà una societat per a la fundició i venda de productes metàl·lics. Ella es comprometia a residir, juntament amb la seva família, a la factoria fent-se càrrec de la direcció i contractació dels operaris.³⁶ És a dir, no era la manca de qualificació el que limitava l'accés de les dones a la gestió dels tallers del metall. Aquesta escassa presència femenina en el sector es deuria a altres causes segons algunes historiadores estrangeres que han destacat la resistència dels operaris altament qualificats a la presència i gestió de les dones sobre el seu treball,³⁷ la qual cosa faria molt incòmoda l'administració femenina en aquest tipus de tallers. Sense desmentir l'afirmació anterior, crec que en el cas de Barcelona cal considerar una altra explicació, molt vinculada amb la bona conjuntura de què gaudiren aquests oficis (198 ferrers i serrallers d'entre 204 consten com a

35. AHPB, J. Pich 1836, f. 37 i seg. El gremi d'agullers amb el consentiment de l'ajuntament obligà una vídua a posar al seu fill, menor d'edat al front del taller, o a tancar.

36. AHPB, R. Larratea 1860, f. 1 i seg.

37. K. HONEYMAN i J. GOODMAN, «Women's work, gender conflict and labour markets in Europe, 1500-1900», *Economic History Review* XLIV (4), 1991, 608.

prestamistes el 1837 i, al període 1823-60, 109 d'ells apareixen invertint en diferents societats i 96 com a propietaris d'immobles urbans). Efectivament, els oficis del metall, considerant també els del vidre (llauners i courers), van millorar les seves posicions a les contribucions al llarg del segle. Com ja s'ha comentat amb anterioritat, les estratègies artesaneres evitaven la reinversió dels beneficis a la mateixa unitat productiva, la qual cosa significava que en el cas de beneficis, com esdevenia al metall, acostumaven a invertir-se fora del sector a d'altres societats o en propietats immobles. En aquest context, algunes dones d'aquestes famílies van decantar-se per dedicar-se a l'administració dels béns extraproductius d'aquestes propietats o inversions. Un altre cop una vídua, la de l'armer benestant Lluís Brusi, posa en evidència aquesta preferència per les activitats extraproductives familiars. El 1844, quan el seu marit va morir, la usufructuària va signar un conveni amb l'hereu i nebot del seu marit, Joan Brusi. En aquest conveni l'hereu renunciava a les propietats del seu oncle a canvi que la vídua li cedís les màquines i estris del taller del difunt.³⁸ És a dir que Josefa Muns, aquest era el nom de la vídua, va preferir desfer-se dels assumptes directament relacionats amb l'ofici, centrant-se en la resta de negocis familiars.

Quant a les altres manufactures del metall, les del coure que agrupaven llauners i llanterners, la presència femenina a la gestió també va ser reduïda. El subsector va gaudir d'un creixement econòmic i, si s'ha de jutjar per l'ascens dels propietaris de tallers de coure i vidre a les escales contributives al llarg del segle, la seva posició econòmica va millorar substancialment. Cal recordar que aquest subsector va patir grans transformacions a causa de la importació de noves tècniques, com la galvanització, o dels canvis en la demanda (des de mitjan anys 1840 l'expansió de l'enllumenat a gas va fer que els vells articles dissenyats per a les espelmes o els llums d'oli fossin substituïts per artefactes per a gas, més difícils d'executar). A més, va ser aquesta manufactura, també l'elaboració de vidre i cristall, la que va assistir a una onada d'immigració de tècnics que s'establiren a la ciutat. En aquest context, les famílies dedicades al coure i al vidre cercaren el redreçament del vells monopolis, en aquest cas evitant fer-se la competència mitjançant l'establiment dels preus i el control del proveïment.³⁹ Potser per aquesta raó les dones que es feren càrrec d'aquest tipus de tallers van reorientar les seves activitats, mantenint-se però dins el sector. Maria Tarafa, que consta portant el negoci del seu marit entre 1837 i 1850, va decantar-se per la distribució, dedicant-se a la venda de productes de l'ofici que va heretar el seu fill, Mateu. La també vidriera Josefa Pujol va centrar-se en la provisió de vidre per a la construcció, un dels sectors més en alça i especialitzats de la ciutat.

Pel que fa a l'altre gran sector esmentat, el de la fusta, on participaven des dels fusters d'obra, als cadiraires i els fusters maquinistes, malgrat que també va gaudir d'un període d'esplendor respecte del nombre d'operatoris oberts, no

38. AHPB, J. Jordana 1844, f. 25 i seg.

39. AHPB, C. Gibert 1851, f. 25 i seg; M. Clos 1855, escriptura núm. 13.

va conèixer una expansió tan espectacular com la del metall. El percentatge de dones que regien tallers va ser més o menys el mateix que en el cas del metall, per sota de la mitjana, excepte en la fabricació de pintes i llançadores per als telers, elaborades pels mateixos artesans, on les dones despuntaven numèricament. La casuística de l'administració femenina en aquests oficis va ser tan diversa com els oficis mateixos. A més del petit taller tradicional, dedicat a les cadires i similars, que passava de generació en generació a través de les vídues (com va ser el cas de Francesc Pich que va rebre el negoci del seu pare Ventura a través de la seva mare Paula Camfumany el 1858,⁴⁰ o Madrona Martí, vídua de Guillem Valeng),⁴¹ hi va haver obradors especialitzats, com el de Ramon Domènech centrat en construcció de màquines, que el 1854 van estar sota el control de la seva vídua, Paula Gumà, la qual va escripturar el negoci familiar com a societat en comandita i va introduir el seu fill com a soci industrial.⁴² Dit d'una altra manera, va garantir-se el control i la continuïtat de la seva participació al taller familiar fent-se ella mateixa sòcia, al mateix nivell que l'hereu. Un cas similar, encara que proper al descrit pels metalls no fèrrics, és el de la vídua de Josep Cortadella que el 1860 constava com a *almacenista*, és a dir, dedicada a la distribució a l'engròs i no a la producció, el mateix que uns anys abans havia fet l'esmentada Paula Camfumany, la qual amb el seu fill controlava un negoci d'importació de fustes.⁴³ És a dir, a part del tradicional paper de les vídues com a continuadores de les fusteries, trobem que algunes d'elles optaren per dedicar-se a l'àmbit de la distribució, lluny del soroll de les eines de fuster, la qual cosa significava una certa reorientació, dins de l'ofici, dels negocis familiars que constaven al període gremial com a fusteries. D'aquesta manera, en els sectors menestrals no directament dedicats als béns de consum, és a dir, els dels metalls i la fusta, observem que, a banda que la presència femenina era menor que en el cas de l'alimentació o de la confecció, el seu caràcter era diferent. En lloc de tractar-se de dones que intentaven mantenir-se dins dels negocis familiars, millorant-los o cogestionant-los, hi havia les que optaven per ocupar-se del patrimoni extraproductiu, fent inversions o immobles, deixant en mans dels hereus els tallers o, com en el cas dels oficis del metall no fèrric o de la fusta, reorientant les activitats dels negocis sense sortir-se del sector familiar.

En resum, al llarg d'aquestes planes s'ha intentat posar de manifest alguns casos i exemples de gestió femenina dels tallers artesans tradicionals, els procedents de l'era gremial, més enllà de la ja coneguda cogestió i de la gestió accidental de les vídues com a simples transmissores dels tallers als hereus. El que realment s'ha destacat han estat alguns patrons específics d'alguns oficis i estrats econòmics, així com les raons que hi havia darrere les diferències en l'administració portada a terme per les dones just en un moment de transformació

40. AHPB, M. Corominas 1858, II, f. 314 i seg.

41. AHPB, M. Corominas 1847, f. 515 i seg.

42. AHPB, J. Rigalt Alberch 1854, f. 697 i seg; J. Rigalt Alberch, 1859, vol. II, 201 i seg.

43. AHPB, R. Torras 1850, f. 89 i seg.

econòmica i de grans canvis per als oficis urbans, uns oficis que, recordem-ho, havien adquirit el valor de patrimonis transferibles. Les artesanes que van haver de fer front al nou entorn econòmic van adaptar-se tant a les condicions dels mateixos oficis com al nou context. Unes, com les dedicades als béns de consum, intentaren mantenir i millorar els negocis, participant soles o amb els seus marits en les tasques productives i administratives tant per garantir la supervivència d'aquest patrimoni familiar com per incrementar la seva magnitud, com hem vist per al cas de les fideueres. En altres sectors, com eren el metall o la fusta, les estratègies d'aquestes dones van ser, generalment, diferents, menys preocupades per les tasques productives, gràcies a la bona conjuntura per a aquestes arts, van dedicar-se als altres camps del patrimoni familiar, ja fossin inversions o immobles o, com va succeir amb les mestres dels metalls no fèrrics, es van moure cap a l'esfera de la distribució. En qualsevol cas, les estratègies desenvolupades per les poques artesanes que han deixat registre de la seva activitat estaven clarament adaptades a les condicions tant dels oficis com de les possibilitats que com a dones tenien. Efectivament, encara que administradores dels béns patrimonials de les famílies artesanes, havien de transferir tard o d'hora, el patrimoni als hereus, la qual cosa comportava limitacions a la seva gestió. Dit d'una altra manera, a diferència dels menestrals, la major part d'aquestes dones estaven obligades a restituir el rebut a la generació següent fet que, en bona mesura, explica part de les diferències quant a les estratègies respecte als seus col·legues d'ofici, els quals gaudiren d'una més amplia llibertat en la gestió dels seus tallers.